

Beauty's Lot.

Adorn'd with Tates, I well could Boast, Of Tons and Macaronys Toast;
I once was Fair, Young, Frisky, Gay, Could please with songs and Dance the Hay
Dear Belts reflect Ye Mortals see, As I now am so You will be.
Pub. by the Act direct Feb. 1776 in N. 27. Great Castle Street Ox. Mark.

Oświeceniowe
fascynacje
poza normą i modą

Niekanoniczne fascynacje Egiptem polskich oświeconych

MAGDALENA KINGA GÓRSKA

Instytut Badań Literackich PAN Warszawa

ORCID 0000-0001-5026-458X

Wyprawa egipska Napoleona Bonaparte i odczytanie na podstawie odnalezione-
go w 1799 roku kamienia z Rosetty hieroglifów przez Jeana-François Champol-
liona (1822) to wydarzenia, które skutkowały na ziemiach polskich, podobnie jak
w całej Europie, najbardziej egiptyzującymi projektami artystycznymi¹. W cza-
sach stanisławowskich fascynacje cywilizacją znad Nilu miały inny charakter.
Do kanonicznych przekonań tego okresu zalicza się traktowanie Egiptu równo-
rzędnie wobec Grecji i Rzymu oraz przywrócenie tradycji egipskiej pierwszego
miejsca w ciągu rozwojowym ludzkości. Wątki egipskie ilustrują jednak zjawisko
dowartościowania za sprawą antykomunii zarówno tego, co przynależało do
wyrafinowanych pomysłów oświeconego deizmu, jak i tego, co należało do
ośmieszanego dziedzictwa. Ujawniają paradoks wynikający z przeszczepienia
obcej tradycji hermetycznej na własny grunt, z którego uprzednio wyparto
porenesansową refleksję naukową. W imię wiedzy wyższej rezygnowano z ka-
nonu encyklopedycznego i cofano się do poziomu filologicznego, zakładającego
prawdziwość neoplatonickich przekazów dotyczących ceremonii inicjacyjnych
Egiptu i symboliki hieroglifów, oraz praktykowano inicjację naukową opartą
na filiacji z kapłanami egipskimi oświeconych reprezentatów nauk przyrodni-
czych skupionych w lożach. Postawą „niekanoniczną” w myśl tego rozpoznania
będzie zatem trwanie przy symbolicznej tradycji bądź zastąpienie jej oświeconą
symboliką hermetyczną, w obu przypadkach zweryfikowaną pod względem
„kanonicznej” postawy archeologicznej.

¹ Por. R.G. Carrott, *The Egyptian Revival. Its Sources, Monuments, and Meaning 1808–1858*, Berkeley 1978; J.S. Curl, *Egyptomania. The Egyptian Revival. A Recurring Theme in the History of Taste*, Manchester–New York 1994; idem, *The Egyptian Revival. Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West*, London–New York 2005; Y. Laissus, *L'Égypte, une aventure savante, 1798–1801*, Paris 1998; J.-M. Humbert, *L'Égyptomanie*, w: *Dictionnaire européen des Lumières*, red. M. Delon, Paris 1998, s. 377–379; L. Zinkow, *Imhotep i pawie pióra. Z dziejów inspiracji egipskich w architekturze polskiej*, Kraków 2009; *Antyk w polskiej sztuce i kulturze artystycznej końca XVIII i w XIX wieku* [materiały z konferencji, Warszawa, 21–23 września 2022], red. J. Malinowski, G. Raj, Warszawa 2022.

W drugiej połowie XVIII wieku o Egipcie wiadano niewiele; informacje czerpano z opracowań podsumowujących wzmianki antyczne, zwłaszcza Herodota, Diodora Sycylijskiego, Apulejusza, Jamblicha i Plutarcha. Czytano opisy podróży², opracowania historiozoficzne (m.in. William Warburton, *The divine legation of Moses...*, London 1738–1741; fragm. w przekładzie Léonarda des Malpeines: *Essai sur les hiéroglyphes des Egyptiens*, Paris 1744, t. 1–2) i antykwaryczne (m.in. Bernard de Montfaucon, *L'antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatio et schematibus illustrata*, t. 2, cz. 2, Paris 1722). Podobnie jak refleksje moralne Jana Potockiego (jego wyrafinowane prace dotyczące chronologii, zaliczane do preegiptologii, powstały dopiero w początkach XIX wieku), były one dalekie od egiptologii *sensu stricto*³.

W zbiorach polskich znajdowało się niewiele autentycznych zabytków egipskich. Nie wiadomo, które obiekty ze zbiorów wilanowskich czy gołuchowskich mają pewną XVIII-wieczną proveniencję⁴, ich opisy – choćby tych zakupionych dla króla w Marsylii w 1784 roku przez A.F. Moszyńskiego – trudno bowiem połączyć z konkretnymi muzealiami⁵. Wyobrażenie o egipskich zabytkach budowano z pewnością na podstawie grafik (zwłaszcza G.B. Piranesiego, *Diverse maniere d'adornare i cammini*, 1769) oraz motywów egipskich w sztuce rzymskiej (np. piramida Cestiusza przy *Via Appia*, obeliski hieroglificzne)⁶. Polska kultura była

² M.in. B. de Maillet w wyd. J.B. Le Mascrier: *Description de l'Égypte, contenat plusieurs remarques curieuse sur la géographie ancienne et moderne... Ouvrage enrichi de cartes et de figures*, Paris, L. Genneau, J. Rollin, 1735; R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, t. 1: *Observations on Egypt*, London, W. Bowyer, 1743; F.L. Norden, *Voyage d'Égypte et de Nubie*, t. 1, Copenhagen, Imprimerie de la Maison Royale, 1755; idem, *Travels in Egypt et Nubia*, 2 volumes in 1, London, L. Davis, Ch. Reymer, 1757; C.E. Savary, *Lettres sur l'Égypte... avec des cartes géographiques*, t. 1–3, Paris, E. Onfroy, 1785–1786; C.F. de Chasseboeuf, comte de Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785...*, Paris, [V.?] Desenne, [C.?] Volland, 1787, t. 1–2.

³ J. Potocki, *Podróż do Turcji i Egiptu. Z wiadomością o życiu i pismach tego autora*, Kraków 1849, s. 83–84 (List XVIII); A. Łukaszewicz, *Jan Potocki i początki egiptologii*, „Meander” 2007, t. 62, nr 3–4, s. 308–328. Por. T.S. Jaroszewski, *Egipt jest krainą bajek... Kilka słów o polskich poglądach na architekturę starożytnego Egiptu w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Fermentum Massae Mundi. Jackowi Woźniakowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. N. Cieslińska, P. Rudziński, Warszawa 1990, s. 423–431; J. Śliwa, *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019.

⁴ *Galeria sztuki starożytnej. Przewodnik*, red. W. Dobrowolski, Warszawa 2007; A. Majewska, *Zbiory egipskie w Wilanowie*, Warszawa 2015, s. 48.

⁵ Por. A.F. Moszyński, *Notes completes faites pour Sa Majesté* (rkps BCz, sygn. 676 IV, s. 1787), inf.: T. Mańkowski, *Mecenat artystyczny Stanisława Augusta*, oprac. Z. Prószyńska, wstępem opatrzył W. Tatariewicz, Warszawa 1976, s. 59 (aneksy).

⁶ *Zob. Egyptomania. L'Égypte dans l'art occidental 1730–1930*, Paris, Musée du Louvre, 20 janvier – 18 avril 1994, Ottawa, Musée des beaux-arts du Canada, 17 juin–18 septembre 1994, Vienne, Kunsth-

oswojona z rzymskim Egiptem od XVI wieku⁷. Obeliski i sfinksy czy znaki charakterystyczne zlatynizowanych egiptiaków wtopiły się w imaginacyjny dworski pejzaż *all'antica*, od którego trudno się im było oderwać nawet wówczas, gdy – jak w sztuce Wettinów – doszło do konfrontacji ikonografii z autentycznymi zabytkami egipskimi⁸. Był to ponadto Egipt w XVI wieku schrystianizowany (por. krzyże w zwieńczeniu obelisków) i w XVII wieku „odczytany”. Zasługę tę przypisywał sobie popularny w Rzeczypospolitej autor Athanasius Kircher, polihistor erudyta, którego ilustrowane dzieła przyczyniały się do popularyzacji zabytków egipskich i (pseudo)hieroglifów (por. *Obeliscus Pamphilius*, 1650; *Oedipus aegyptiacus*, 1652–1654; *Sphinx Mystagoga*, 1676). Ambicją jezuita była rozprawa z odżyłymi w epoce renesansu hermetycznymi wątkami fascynacji Egiptem⁹. W XVII w. doszło – także na polskim gruncie – do oczyszczenia przynależnych do symboliki hieroglifików, pojmowanych jako pismo obrazkowe Egipcjan, z właściwej hermetyzmowi i alchemii tajemniczości na rzecz odpowiedników znaków i treści¹⁰.

Wiek XVIII powrócił do tajemnic egipskich, w których znalazł pożywkę dla wyobraźni literackiej. Dla ludzi oświecenia Egipt, wówczas pod panowaniem tureckim, przynależał do świata Orientu. Popularne wyobrażenia Europejczyków kształtowane były przez francuskie powieści „archeologiczne”, którym dał impuls epizod egipski w *Les aventures de Télémaque* (1699, ks. II) Fénelona. Modę rozpoczęła w 1714 roku anonimowa publikacja *Conte égyptien extraordinaire*. Poczytnością szczególnie cieszyły się „egipskie” dzieła Jean-Louis-Ignace’a de La Serre (*Amosis, Prince égyptien. Histoire merveilleuse*, 1728), Jeana Terrasson („przekład” kroniki egipskiej, informujący o kulcie Isis: *Séthos. Histoire ou vie, tirée des monuments anecdotes de l’ancienne Egypte, traduite d’un manuscrit grec*, 1731) i Charlesa de Fieux de Mouhy (*Lamékis, ou les Voyages extraordinaires d’un Egyptien dans la*

torisches Museum, 15 octobre–15 janvier 1995, red. J.-M. Humbert, M. Pantazzi, Ch. Ziegler, Paris 1994; J.S. Curl, *The Egyptian Revival. Ancient Egypt*; A. Bernatowicz, *Niepodobne do rzeczywistości. Malowana groteska w rezydencjach Warszawy i Mazowsza 1777–1820*, Warszawa 2006, s. 164–165.

⁷ Zob. J. Miziołek, *Obeliski Rzymu i Krakowa w 2 połowie XVI w.*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 1994, nr 1/2, s. 153–176; J. Kiliańczyk-Zięba, *Sygnety drukarskie w Rzeczypospolitej XVI wieku. Źródła ikonograficzne i treści ideowe*, Kraków 2015, s. 242–260.

⁸ Do kolekcji drezdeńskiej kupiono w 1728 roku rzeźby egipskie z kolekcji kard. Annibale Albaniego. Zob. D. Syndram, *Die Ägyptenrezeption unter August dem Starken. Der „Apis-Altar” Johann Melchior Dinglingers*, Mainz am Rhein 1999; *Egyptomania*, s. 38–39.

⁹ Zob. S. Klossowski de Rola, *Le Jeu d’Or. Figures Hiéroglyphiques et Emblèmes Hermétique dans la littérature alchimique du XVIIe siècle*, Paris 1988; C. Marrone, *I geroglifici fantastici di Athanasius Kircher*, Viterbo 2002.

¹⁰ M. Górską, *Hieroglifik w teorii Rzeczypospolitej (XVII–XVIII w.). Zarys problematyki*, „Terminus” 2012, t. 14, z. 25, s. 15–46 (tu literatura przedmiotu).

terre intérieure avec la découverte de l'isle des Silphides, 1734)¹¹. Analogiczne motywy trafiły do polskiej literatury (np. F.U. Radziwiłłowa, *Igrzysko fortuny*, 1750)¹².

W kulturze polskiego oświecenia zainteresowanie starożytnym państwem – historią, formą rządu, polityką, prawem, rolnictwem, architekturą – stanowiło jeden z elementów pasji archeologicznej. Rozwój preegiptologii w drugiej połowie XVIII wieku, polegający na wprowadzeniu do obiegu naukowego nowych zabytków, przekazów hieroglificznych i wzroście wiedzy o języku koptyjskim, był punktem wyjścia dla archeologicznej w mniemaniu oświeconych ikonografii, refutacji pseudonaukowych dokonań Kirchera¹³ oraz pogłębienia krytyki wątków pseudoegipskich kultury europejskiej, których znakiem rozpoznawczym były wspomniane hieroglifiki, czyli staropolskie dziedzictwo nieodpowiadające ówczesnej wiedzy o zapisach i znakach egipskich. Pojmowano je przeważnie bez związku z definiowanym w XVI wieku gatunkiem symbolicznym (*hieroglyphicum*), ale wedle definicji opracowań encyklopedycznych jako symbolikę w ogólności – krytykowano je na łamach „Monitora” i w pismach dotyczących teorii literatury, wraz z poezją kunsztowną, konceptyzmem i „bajkami” minionej epoki. Hieroglifik miał skrywać w enigmach i nadmiernej liczbie porównań symbolicznych treści niewarte odczytania¹⁴. Wątek egipski ujawniał się, gdy pisano o wynalazkach skrywanych przed innymi lub wpływał w krytyce „sztuki pisania sposobem niezrozumianym”, „zawiłych terminów i zakrętnych mówienia sposobów”, „bez żadnego myśli układu i rzeczy poznania”¹⁵.

Na wątki refutacyjne nakładała się oświecona koncepcja państwa egipskiego, znana m.in. z opracowań Jacques’a-Bénigne’a Bossueta (*Discours sur l’histoire universelle*,

¹¹ J.-M. Racault, *L’Égypte romanesque au début du XVIIIe siècle*, w: *L’Égypte imaginaire de la Renaissance à Champollion. Colloque en Sorbonne*, red. Ch. Grell, Paris 2001, s. 58–79; N. Ferrand, *De l’érudition au fantastique dans la série des fictions égyptiennes au XVIIIe siècle. La parodie de „Sethos” (1731) par „Lamekis” (1735–1739)*, w: *Séries parodiques au siècle des Lumières, textes réunis par S. Menant et D. Qué-ro*, Paris 2005, s. 349–367; M. Janoszka, *Kilka uwag o inspiracji ikonografią kart Tarota w „Rękopisie znalezionym w Saragossie” Jana Potockiego*, w: *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko, F. Wolański, Warszawa 2018, s. 85–86.

¹² Na bohatera tej sztuki – królewicza Sesotryksa – i realia egipskie zwróciła mi uwagę pani prof. Barbara Judkowiak.

¹³ I. Krasicki, *O gmachach starożytnych*, w: idem, *Uwagi, wstęp i oprac.* Z. Libera, Warszawa 1997, s. 253.

¹⁴ J. Dębowska, *Badania nad pismem egipskim w XIX wieku, w: Hieroglifem pisane dzieje... Starożytny Wschód w wyobraźni romantyków*, red. W. Szturc i M. Bizior-Dombrowska, Warszawa 2007, s. 30–38; M. Górńska, *Emblematyka czasów stanisławowskich – problematyka terminologiczna dekoracji okazjonalnych w: Skłócony naród, król niepewny, szlachta dzika? Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań*, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 35–60. Por. U. Ricken, *Abus des mots*, w: *Dictionnaire européen des Lumières*, s. 1–4.

¹⁵ [J.E. Minasowicz], „Monitor” [dalej: M] 1769, nr 8 (28 I), s. 59–66. Autorstwo artykułów podaję za: „Monitor” 1765–1785. *Monografia bibliograficzna* [cz. 1: 1765–1771; cz. 2: 1772–1779; cz. 3: 1780–1785], oprac. E. Aleksandrowska, Wrocław 2008 (IBL PAN).

pour expliquer la suite de la religion et les changemens des empires, 1681), Charlesa Rollina (*Histoire ancienne des Égyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Mèdes et des Perses, des Macédoniens, des Grecs...*, t. 1, 1730) i hasła w encyklopedii („Philosophie de Égyptiens”)¹⁶. W oczach oświeconych Egipt, niechlubna pamiątka idolatrii, był kolebką cywilizacji grecko-rzymskiej i państwem dobrego rządu monarchicznego patronującego naukom i sztukom¹⁷. Egipskie bóstwa i misteria ilustrowały refleksje religioznawcze, mitograficzne i historiozoficzne upowszechnione przez opracowania Paula Ernsta Jablonskiego (*Pantheon Aegyptiorum*, cz. 1–3, Frankfurt am Oder 1750–1752), Warburtona, Noëla Antoine’a Pluche’a (*Histoire du ciel, où l’on recherche l’origine de l’idolatrie*, Paris 1740) i w kompendiach mitologicznych¹⁸. Ich wpływ zaznaczył się m.in. w licznych artykułach „Monitora” sięgających po wzorzec Egiptu, w których oczyszczana z enigmatyczności symbolika proveniencji egipskiej – piramidy, obeliski, sfinksy i mumie – była pożywką m.in. dla obserwacji o charakterze moralnym, etnograficznym i geograficznym¹⁹. Egipski wzorzec Rzeczypospolitej oświeconej łączono np. ze znajomością praw natury i zarzuceniem kary śmierci, z państwem surowych obyczajów władcy i poddanych oraz z sekretem pojmowanym wedle zasad prowadzenia królewskiego gabinetu i dyplomacji²⁰.

Tendencja do klasycyzacji i ustarożytnienia symboli na kartach francuskojęzycznych kompendiów symbolicznych, nierzadko o ambicjach mitograficznych, jak również modne rzymskie dekoracje, m.in. Caffè degli Inglesi (G.B. Piranesi) czy Stanza Egizia w Villa Borghese (P. Rotari, ok. 1780), przysłużyły się akceptacji symboliki hieroglificznej. Moda na Egipt przywracała klasycyzmowi wątki „niekanoniczne” sztuki grecko-rzymskiej; wykraczała m.in. poza negatywne sądy Johanna Joachima Winckelmanna o sztuce egipskiej²¹. Hieroglifiki pozostawiano stąd w dawnych

¹⁶ [D. Diderot lub Wolter], *Égyptiens (Philosophie de)*, w: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 5, Paris 1755, s. 434–438.

¹⁷ H. Coulet, *Quelques aspects du mythe de l’Égypte pharaonique en France au XVIIIe siècle*, w: *Le miroir égyptien*, red. R. Ilbert, P. Joutard, Marseille 1984, s. 21–28; B. Ouasti, *Images culturelles et mythe du récit de voyage égyptien*, w: *L’Égypte imaginaire*, s. 186–194.

¹⁸ Por. E. Sarnowska-Temierusz, *Mitologia*, w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1996, s. 290; P. Lurbe, *Les hiéroglyphes selon Warburton*, w: *L’Égypte imaginaire*, s. 49–57.

¹⁹ [W. Mitzler de Kolof], M 1775, nr 37 z 10 V, s. 292–293; [autor anonimowy], M 1783, nr 29 z 9 IV, s. [255].

²⁰ [F. Bohomolec], M 1770, nr 72 z 8 IX, s. 568–571; [J.E. Minasowicz], M 1770, nr 89, s. 712–713; [W. Mitzler de Kolof], M 1773, nr 71 z 4 IX, s. 564; [W. Mitzler de Kolof], M 1776, nr 67 z 21 VIII, s. 547; [autor anonimowy], M 1777, nr 46 z 4 VI [właśc. 7 VI], s. 365; [J.E. Minasowicz], M 1778, nr 43 z 30 V, s. 330; [autor anonimowy], M 1779, nr 62 z 4 VIII, s. 458, 460.

²¹ S.K. Potocki, *O sztuce u dawnych, czyli Winkelman polski*, oprac. J.A. Ostrowski, J. Śliwa, Warszawa–Kraków 1992, cz. 1, s. 241–288.

dekoracjach (np. w łaźni S.H. Lubomirskiego) lub wykorzystywano jako symbole wiedzy – umieszczono je np. na projekcie fasady Biblioteki Żałuskich (*Élévation de la Bibliothèque de la République*, Sz.B. Zug, 1774)²². Projekty klasycystyczne wzbogacone zostały także o wątki egipskie pojmowane *stricte* archeologicznie – popularność zyskały zwłaszcza inspirowane grafikami Piranesiego i wzornikiem Anne-Claude de Tubières, comte de Caylus (*Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, 1752–1767) kominki i groteski z motywem sfinksa²³. Wzorec hieroglificzny inspirował w sztuce klasycyzmu pozbawione dodatku inskrypcji uproszczone formy symboliki politycznej i stanowej oraz projekty edukacyjne; wiedziano wszak, że znaki hieroglificzne czerpały wzory z przedstawień rzemiosł i natury.

Pozytywną interpretację zyskała także wiedza tajemna. Mit egipski uzasadniał przydatność sekretu w sprawowaniu władzy, czynił z niekanonicznych narzędzi badania Natury wyróżnik elity politycznej. Przy obecnym stanie wiedzy trudna do oszacowania jest sprawa fascynacji alchemią i hermetyzmem, które wraz z zainteresowaniem chemią napłynęły do Polski w epoce stanisławowskiej²⁴. Ów niekanoniczny wątek egipski łączony jest z różokrzyżowcami (Bractwo Różanego Krzyża – Jean Luc de Toux de Salvert *vel* Salverte)²⁵, kojarzonymi *via* „Spectator” z Egiptem na łamach „Monitora”²⁶ i z wzrastającą popularnością masonerii, w której kręgach od lat siedemdziesiątych XVIII wieku zaznaczało się zainteresowanie problematyką egipską²⁷. Świadczy o tym nazwaniem imieniem

²² BN, Zbiory Ikonografii, sygn. R. 4836/WAF.57, tusz, sepia, 49,9 × 70,4 cm. Zob. M. Kwiatkowski, Szymon Bogumił Zug. *Architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971, s. 168–170, 369; *Opis Groty w Łazienice Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, odnalazła i do druku oprac. M. Górska, w: A. Karpiński, J. Krauze-Karpińska, *Jesienne porządki w ujazdowskim ogrodzie Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Prywatność publiczna – prywatność prywatna*, „Barok” 2011 [wyd. 2012], t. XVIII/2 (36), s. 128–129 (Aneks). Por. egiptaki w dekoracji biblioteki: J. Miziołek, *Villa laurentina. Arcydzieło epoki stanisławowskiej*, przy współpracy M. Baliszewskiego i M. Tarkowskiego, Warszawa 2007, s. 127–129, ilustracje 116–117.

²³ Zob. M. Kwiatkowski, Szymon Bogumił Zug, s. 83–87, 207–208, 369.

²⁴ Por. D. Kahn, *Alchimie*, w: *Dictionnaire européen des Lumières*, s. 42–45.

²⁵ A. Kucharski, *Źródła inspiracji alchemicznych pasji Seweryna Rzewuskiego. Tropy bibliologiczne*, w: *Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, s. 351–365.

²⁶ [J.E. Minasowicz wg art. E. Budgella w „Le Spectateur” IV21], M 1769, nr 8 z 28 I, s. 59–66.

²⁷ L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721–1821)*, Warszawa 1980, s. 151; E. Gady, *Les égyptologues français au XIXe siècle. Quelques savants très influents*, „Revue d'Histoire du XIXe Siècle” 2006, t. 32, nr 1, s. 42. Szerzej na ten temat: E. Hornung, *The Secret Lore of Egypt. Its Impact on the West*, przeł. z niemieckiego D. Lorton, London 2001, s. 116–127; F. Ebeling, „Ägyptische Freimaurerei” in *der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung” 2009, t. 22, s. 9–28; J.S. Curl, *Freemasonry and the Enlightenment. Architecture, Symbols, et Influences*, London 2011; K. Wodarska-Ogidel, *Symbolika egipska w sztuce masonskiej na przykładzie kamienia ze zbiorów Muzeum Teatralnego w Warszawie*, w: *Światło i ciemność*, t. 8: *Imaginatio*, red. M. Rzeczycka, A. Świerżowska i I. Trzcńska, Gdańsk 2017, s. 67–76.

bogini Izydy – oświeceniowego symbolu rozumu – jednej z polskich łóż (Świątynia Izys, 1780) oraz zainteresowanie tzw. rytem egipskim, promowanym przez Alessandra di Cagliostro (właśc. Giuseppe Balsamo). W 1782 roku, dwa lata po wizycie w Warszawie, założył on Zakon Masonerii Egipskiej, któremu przewodził z tytułem Wielkiego Kopty²⁸.

Temat ten nie prezentuje się atrakcyjnie badawczo z polskiej perspektywy, podobnie jak wyniki badań nad motywami egipskimi w architekturze masońskiej XVIII wieku, które okazały się zazwyczaj mieć charakter ideowo powierzchowny i podrzędny wobec dominującego nurtu klasycyzmu w wersji grecko-rzymskiej²⁹. Cagliostro czerpał inspiracje z manuskryptu George'a Coftona (*Rituel de la Maçonnerie Égyptienne*), dotyczącego egipskich początków masonerii oraz z dzieł zainteresowanego alchemią, kabałą i okultyzmem bibliotekarza Fryderyka II, eksbenedyktyna Antoine'a-Josepha Pernety'ego, znanego m.in. staroście liwskiemu Tadeuszowi Grabiance³⁰. Inspirujące było dlań ponadto opracowanie Friedricha Josepha Wilhelma Schrödera *Geschichte der ältesten Chemie und Philosophie – Philosophie der Egyptier*, w którym Egipcjanom przypisano początki wiedzy hermetyczno-alchemicznej – wbrew postulatom nowoczesnej chemii domagającej się niehieroglificznego języka naukowego³¹.

Egipckość rytu egipskiego ograniczała się w planowanym wystroju łoża Cagliostra do motywu piramidy i inskrypcji akcentujących tajemnicę. Wiadomo, iż będąc gościem podskarbiego wielkiego koronnego Adama Ponińskiego w Warszawie, posłużył się stylizacją i kostiumem, utrwalonym w satyrycznym dziełku Moszyńskiego *Cagliostro zdemaskowany w Warszawie albo Relacja autentyczna o jego operacjach alchemicznych i magicznych w tej stolicy w roku 1780 przez naczynego świadka*. Mowa tam, iż „aby ożywić scenę, Cagliostro trzymał łożę, tzw. egipską, gdzie bardzo wiele sekrecików wyjawiał albo całkowicie fałszywych, albo znanych w chemii”, strój zaś „Wielkiego Kopty egipskiego, mającego kilka tysięcy

²⁸ R. Bugaj, *Hermetyzm w Polsce doby stanisławowskiej*, „Analecta” 1993, R. 2, nr 2(4), s. 155–219; M. Otorowski, „Cagliostro demasqué à Varsovie” *Augusta Moszyńskiego*, „Ars Regia” 1997, R. 6, nr 1–2(11–12), s. 73–82; idem, *Komentarz do tekstu Augusta Moszyńskiego*, ibidem, s. 105–126; idem, *Dwa memoriały Cagliostra (?) do króla Stanisława Augusta*, przeł. K. Wakar, oprac. M. Otorowski, ibidem, s. 127–171.

²⁹ J.S. Curl, *Freemasonry and the Enlightenment*.

³⁰ Por. A. di Cagliostro, *Rituel de la maçonnerie égyptienne*, Genève 2004; *Explication du terme: Pierre Philosophale*, w: M. Otorowski, *Dwa memoriały*, s. 135.

³¹ F.J.W. Schröder, *Geschichte der ältesten Chemie und Philosophie – Philosophie der Egyptier* w: idem, *Bibliothek für die höhere Naturwissenschaft und Chemie*, t. 1, Marburg 1775, s. 89–430; A. Lavoisier, przy współpracy z: L.-B. Guyton de Morveau, C.-L. Bertholleta, A.F. Fourcroy, J.-H. Hassenfratz, P.-A. Adet, *Méthode de nomenclature chimique*, Paris, G.J. Cuchet, 1787, s. 15.

lat”, ograniczał się do kapłańskiej bieli i turbanu na głowie³². Pojawił się tu także wątek proveniencji hieroglificznej dotyczący przekazu słownego: „czkanie, bzdzenie, szeptanie i tupanie; są to bowiem oznaki charakteryzujące łoże egipskie”. Nic dziwnego, że odpryskiem hermetycznej egipskości symbolizowanej przez Cagliostro były w kulturze popularnej kojarzone z jego nazwiskiem karty wróżebne i satyryczne ujęcia gry w Faraona³³.

Wątki egipskie w nurcie hermetycznym traktowano jednak poważnie – z inspiracji pismami Ralphi Cudwortha i Williama Warburtona przejawiano zainteresowanie religią wyższą i sekretną, inicjacyjnymi misteriami dedykowanymi Bytowi najwyższemu i hieroglifami jako doskonałym zapisem idei³⁴. Pernetę prezentował w swej pracy *Les Fables égyptiennes* (1758) alchemiczną egzegezę mitów klasycznych; dowodził tradycji mówienia o naukach sekretnych poprzez enigmaty i alegorie oraz zapraszał do odkrycia sekretu osoby przygotowane do jego przyjęcia. Wedle uczonego bibliotekarza hieroglify i symbole Egipcjan chroniły przed nadużyciami tajemnice dotyczące Boga i działań Natury³⁵. Przypuszczalnie koncepcja ta zyskała popularność w Polsce wśród miłośników stopni inicjacji i sekretu, akcentowanego w nazewnictwie łóż (np. Doskonałe Milczenie / le Parfait Silence, Doskonała Tajemnica) i w dekoracjach. Wydaje się, że nie bez głębszego kontekstu wiedzy uzyskanej drogą inicjacji w Sali Rady Nieustającej Zamku Królewskiego zamierzano ustawić wedle projektu Domenica Merliniego figurę Milczenia – „Le Silence” (1784–1877, A. Le Brun przy pomocy G. Staggięgo); rzeźba, wzorowana na spularyzowanym przez rycinę Piranesiego posągu Harpokratesa z Willi Hadriana w Tivoli (117–138, Muzeum Kapitołińskie w Rzymie)³⁶, nie trafiła jednak na miejsce przeznaczenia, a klasycyzując przedsiónek Pałacu w Łazienkach, zachowano XVII-wieczną figurę – wiadano, iż jej ikonologiczny wzorzec ma źródło w ikono-

³² A.F. Moszyński, *Cagliostro zdemaskowany w Warszawie albo Relacja autentyczna o jego operacjach alchemicznych i magicznych w tej stolicy w roku 1780 przez naocznego świadka*, 1786, przeł. K. Wakar, przekład oprac. P. Kofta, M. Otorowski, P. Paziński, „Ars Regia” 1997, R. 6, nr 1–2(11–12), s. 85, 92, 95. Kostium być może z inspiracji wyobrażeniem maga: A.C. de Tubières, comte de Caylus, *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, t. 3, Paris, [J.] Desaint, [Ch.] Saillant, 1759, tab. X.

³³ G. Balsamo, *L'Avenir Devoilé*, [Francja] 1790 (British Museum, nr inw. 1896,0501.717.1–40); [autor anonimowy], M 1771, nr 66 z 17 VIII, s. 519. Por. *Ślady historyczne o zabobonach starożytnych narodów, wieszczbie i mniemanej sztuce czarnoksiężskiej, z rozmaitemi wykładami kartom danemi...* Tłomaczono z francuskiego, t. 2, Warszawa, P. Dufour, 1794.

³⁴ Szerzej na ten temat: J. Assmann, *Religio Duplex. Ägyptische Mysterien und europäische Aufklärung*, Berlin 2010.

³⁵ A.J. Pernetę, *Les Fables égyptiennes et grecques dévoilées et réduites au même principe, avec une explication des hiéroglyphes et de la guerre de Troye*, Paris, [J.B.C.] Bauche, 1758, s. 231–232.

³⁶ K. Mikocka-Rachubowa, *André Le Brun, „pierwszy rzeźbiarz” króla Stanisława Augusta*, Warszawa 2010, t. 1, s. 154–158, t. 2, s. 236–240 (kat. nr 107–107a).

grafii Izdydy stojącej na straży sekretów państwa³⁷. Wątki oświeconego kultu bogini podnoszono w ikonografii łazienkowskiego Białego Domku i w projekcie Świątyni Diany do Arkadii Heleny Radziwiłłowej (Sz.B. Zug, 1783–1785)³⁸.

W kulturze materialnej zachowały się świadectwa zainteresowań także aspektem inicjacyjnym egipskich misteriów. Wymienia się w tym kontekście zawierający motywy sztuki Egiptu projekt grotty Pałacu Mniejszego (ul. Nowy Świat, Warszawa) Franciszka Ksawerego Branickiego autorstwa Sz. B. Zuga³⁹. Oprócz ośmieszzonego przez Moszyńskiego rytu Cagliostro istniała bowiem wersja intelektualna obrzędku, zainicjowana publikacją Johanna Wilhelma Bernharda von Hymmen *Crata Re-poa oder Einweihungen in der alten Geheimen Gesellschaft der Egyptischen Priester* (b.m. 1770, wyd. późniejsze w red. C.F. Köppena), inspirowana inicjacyjną podróżą do wnętrza Ziemi Egipcjanina Lamekisa, stworzoną przez kawalera de Mouhy⁴⁰.

W Warszawie w 1986 roku (ul. Nowolipki, nr hip. 2449) odnaleziono ponadto pomalowany na brązowo sześciobok z granitu (ok. 35 × 35 cm, ściany boczne ok. 15 × 35 cm), ozdobiony przejętymi z nieokreślonego papirusu tzw. Księgi umarłych scenami z Ozyrysem, Neftydą i Izydą oraz kartuszem z imieniem Ozyrysa. Zabytek skojarzono z łożą Świątynia Izys, jako że posesja należała w latach 1791–1821 do jej członka – Wojciecha Bogusławskiego⁴¹. Nie wiadomo, czy ów kamień pełnił funkcję w obrzędowości łoży – malowidła kamienia uznano za nieskończone, a ich datowanie przesuwają się obecnie na pierwszą ćwierć XIX wieku; świadectwo posługiwania się autentycznymi zabytkami egipskimi w kontekście masonskim godne jest jednak odnotowania.

³⁷ B. de Montfaucon, *L'antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata*, t. 2, cz. 2, Paris, F. Delaulne [i in.], 1722, s. 282–283, tab. CXIV po s. 284. Por. M. Górską, *Polonia – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI–XVIII wieku*, Wrocław 2005, s. 493–494 (kat. II 71); eadem, *Polska rozkwitająca (Polonia reflorescens) w: Sztuka dobrego myślenia. Dziedzictwo Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Katalog wystawy, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, 25 kwietnia – 1 września 2024*, red. K. Frejlich i P. Skowroński, Warszawa 2024, s. 79–81 (nr I. 3).

³⁸ M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug*, s. 109, 168–170, 207–209, 368–369; W. Dobrowolski, *Program ikonograficzny Sali Jadalnej Białego Domu w Łazienkach Królewskich w Warszawie. Wenus – Izda – masoneria*, „Rocznik Historii Sztuki” 2012, R. 37, s. 201–228.

³⁹ M. Topińska, *Grotty ogrodowe w założeniach przestrzennych Szymona Bogumiła Zuga*, w: *Arx felicitatis. Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników*, Warszawa 2001, s. 435–436; M. Otorowski, „Cagliostro demasqué à Varsovie”, s. 82, przyp. 5.

⁴⁰ J. Assmann, F. Ebeling, *Ägyptische Mysterien. Reisen in die Unterwelt in Aufklärung und Romantik. Eine kommentierte Anthologie*, München 2011, s. 91–98.

⁴¹ A. Dembska, *Odkrycie nowego zabytku egiptologicznego*, „Przegląd Orientalistyczny” 1987, nr 3(143), s. 345–350; L. Zinkow, *Imhotep*, s. 115–116; K. Wodarska-Ogidel, *Symbolika egipska*, s. 69–76, fot. 1–2; por. M. Kwiatkowski, *O warszawskiej siedzibie Wojciecha Bogusławskiego*, „Pamiętnik Teatralny” 1986, t. 35, z. 1(137), s. 71–86. Pani Kustosz Katarzynie Wodarskiej-Ogidel dziękuję za konsultację.

W ramach podsumowania należy podkreślić, że choć owe egipskie wątki znajdowały się na marginesie zainteresowań polskich oświeconych, to zjawisko mody na Egipt prezentuje się ciekawie w kontekście akceptacji dla tego, co nieklasyczne i nieoświecone w kulturze epoki za sprawą pasji starożytniczej i tradycyjnej formuły symboliki władzy. W imię oświecenia krytykowano staropolską hieroglifykę i promowano symbolikę zbliżoną w formie i opartą na tych samych źródłach, ale wynikającą nie z renesansowej *scientii* i rewolucji naukowej XVII wieku, lecz z inspiracji mitologią bajeczną i z oświeconego, elitarnego namysłu nad zagadkami Natury oraz trwałością cywilizacji. Opisane tu zjawisko pozostaje zatem nie tylko niejednoznaczne, ale i wymyka się definiowaniu z poziomu teorii estetycznych i filozoficznych epoki historycznej. Uchwytne jest bardziej w porządku ewolucji najprościej pojętego symbolu i znaku.

Bibliografia

Źródła:

- Assmann J., Ebeling F., *Ägyptische Mystereien. Reisen in die Unterwelt in Aufklärung und Romantik. Eine kommentierte Anthologie*, München 2011.
- Cagliostro A. di, *Rituel de la maçonnerie égyptienne*, Genève 2004.
- Chasseboeuf C.F. de, comte de Volney, *Voyage en Égypte et en Syrie, pendant les années 1783, 1784 et 1785...*, Paris, [V.?] Desenne i [C.?] Volland, 1787, t. 1–2.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 5, Paris 1755.
- Fieux de Mouhy Ch. de, *Lamékis, ou les Voyages extraordinaires d'un Égyptien dans la terre intérieure avec la découverte de l'isle des Silphides*, Paris 1734.
- Krasicki I., *Uwagi*, wstęp i oprac. Z. Libera, Warszawa 1997.
- La Serre J.L.I. de, *Amosis, Prince égyptien. Histoire merveilleuse*, Paris 1728.
- Lavoisier A. [i in.], *Méthode de nomenclature chimique*, Paris, G.J. Cuchet, 1787.
- Maillet B. de, *Description de l'Égypte, contenant plusieurs remarques curieuses sur la géographie ancienne et moderne... Ouvrage enrichi de cartes et de figures*, wyd. J.B. Le Mascrier, Paris, L. Genneau i J. Rollin, 1735.
- „Monitor” 1769 (nr 8), 1770 (nr 72, 89), 1773 (nr 71), 1775 (nr 37), 1776 (nr 67), 1777 (nr 46), 1778 (nr 43), 1779 (nr 62), 1783 (nr 29).
- Montfaucon B. de, *L'antiquité expliquée et représentée en figures / Antiquitas explanatiore et schematibus illustrata*, t. 2, cz. 2, Paris, F. Delaulne [i in.], 1722.
- Moszyński A.F., *Cagliostro zdemaskowany w Warszawie albo Relacja autentyczna o jego operacjach alchemicznych i magicznych w tej stolicy w roku 1780 przez naoczego świadka*, 1786, przeł. K. Warkar, przekład oprac. P. Kofta, M. Otrowski, P. Paziński, „Ars Regia” 1997, R. 6, nr 1–2(11–12), s. 83–104.
- Moszyński A.F., *Notes complètes faites pour Sa Majesté*, rkps BCz, sygn. 676 IV.
- Norden F.L., *Voyage d'Égypte et de Nubie*, t. 1, Copenhagen, Imprimerie de la Maison Royale, 1755.
- Pernety A.J., *Les Fables égyptiennes et grecques dévoilées et réduites au même*

- principe, avec une explication des hiéroglyphes et de la guerre de Troye*, Paris, [J.B.C.] Bauche, 1758.
- Pococke R., *A description of the East and some other countries*, t. 1: *Observations on Egypt*, London 1743.
- Potocki J., *Podróż do Turcji i Egiptu. Z wiadomością o życiu i pismach tego autora*, Kraków 1849.
- Potocki S.K., *O sztuce u dawnych, czyli Winkelman polski*, oprac. J.A. Ostrowski, J. Śliwa, Warszawa–Kraków 1992, cz. 1.
- Savary C.E., *Lettres sur l'Égypte... avec des cartes géographiques*, t. 1–3, Paris, E. Onfroy, 1785–1786.
- Terrasson J., *Séthos. Histoire ou vie, tirée des monumens anecdotes de l'ancienne Égypte, traduite d'un manuscrit grec*, Paris, H.L. Guérin, 1731.
- Tubières A.C. de, comte de Caylus, *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, t. 1–3, Paris, [J.] Desaint, [Ch.] Saillant, 1752–1759.

Opracowania:

- Antyk w polskiej sztuce i kulturze artystycznej końca XVIII i w XIX wieku* [materiały z konferencji, Warszawa, 21–23 września 2022], red. J. Malinowski, G. Raj, Warszawa 2022.
- Assmann J., *Religio Duplex. Ägyptische Mysterien und europäische Aufklärung*, Berlin 2010.
- Bugaj R., *Hermetyzm w Polsce doby stanisławowskiej*, „*Analecta*” 1993, R. 2, nr 2(4), s. 155–219.
- Carrott R.G., *The Egyptian Revival. Its Sources, Monuments, and Meaning 1808–1858*, Berkeley 1978.
- Curl J.S., *The Egyptian Revival. Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West*, London–New York 2005.
- Curl J.S., *Egyptomania. The Egyptian Revival. A Recurring Theme in the History of Taste*, Manchester–New York 1994.
- Curl J.S., *Freemasonry et the Enlightenment. Architecture, Symbols, et Influences*, London 2011.
- Dembska A., *Odkrycie nowego zabytku egiptologicznego*, „*Przegląd Orientalistyczny*” 1987, nr 3(143), s. 345–350.
- Dębowska J., *Badania nad pismem egipskim w XIX wieku*, w: *Hieroglifem pisane dzieje... Starożytny Wschód w wyobraźni romantyków*, red. W. Szturc i M. Bizior-Dombrowska, Warszawa 2007, s. 29–52.
- Dictionnaire européen des Lumières*, red. M. Delon, Paris 1998.
- Dobrowolski W., *Program ikonograficzny Sali Jadalnej Białego Domu w Łazienkach Królewskich w Warszawie. Wenus – Izolda – masoneria*, „*Rocznik Historii Sztuki*” 2012, R. 37, s. 201–228.
- Ebeling F., „*Ägyptische Freimaurerei*” in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, „*Zeitschrift für Internationale Freimaurer-Forschung*” 2009, nr 22, s. 9–28.

- L'Égypte imaginaire de la Renaissance à Champollion. Colloque en Sorbonne*, red. Ch. Grell, Paris 2001.
- Egyptomania. L'Égypte dans l'art occidental 1730–1930*, Paris, Musée du Louvre, 20 janvier–18 avril 1994, Ottava, Musée des beaux-arts du Canada, 17 juin–18 septembre 1994, Vienne, Kunsthistorisches Museum, 15 octobre–15 janvier 1995, red. J.-M. Humbert, M. Pantazzi, Ch. Ziegler, Paris 1994.
- Górska M., *Hieroglifik w teorii Rzeczpospolitej (XVII–XVIII w.)*. *Zarys problematyki*, „Terminus” 2012, t. 14, z. 25, s. 15–46.
- Górska M.K., *Polska rozkwitająca (Polonia reflorescens)*; w: *Sztuka dobrego myślenia. Dziedzictwo Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Katalog wystawy, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie*, 25 kwietnia – 1 września 2024, red. K. Frejlich, P. Skowroński, Warszawa 2024, s. 79–81 (nr I. 3).
- Hass L., *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721–1821)*, Warszawa 1980.
- Hornung E., *The Secret Lore of Egypt. Its Impact on the West*, przeł. z niemieckiego D. Lorton, London 2001.
- Kwiatkowski M., *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971.
- Laiuss Y., *L'Égypte, une aventure savante, 1798–1801*, Paris 1998.
- Łukaszewicz A., *Jan Potocki i początki egiptologii*, „Meander” 2007, t. 62, nr 3–4, s. 308–328.
- Mańkowski T., *Mecenat artystyczny Stanisława Augusta*, oprac. Z. Prószyńska, wstępem opatrzył W. Tatarkiewicz, Warszawa 1976.
- Miziołek J., *Villa laurentina. Arcydzieło epoki stanisławowskiej*, przy współpracy M. Baliszewskiego i M. Tarkowskiego, Warszawa 2007.
- Oświecenie nieoświecone. Człowiek, natura i magia*, red. D. Kowalewska, A. Ročko i F. Wolański, Warszawa 2018.
- Otorowski M., „Cagliostro demasqué à Varsovie” *Augusta Moszyńskiego*, „Ars Regia” 1997, R. 6, nr 1–2(11–12), s. 73–82.
- Otorowski M., *Dwa memoriały Cagliostro(?) do króla Stanisława Augusta*, przeł. K. Wakar, oprac. M. Otorowski, „Ars Regia” 1997, R. 6, nr 1–2(11–12), s. 127–171.
- Śliwa J., *Starożytny Egipt oczami Polaków. Słownik biograficzny egiptologów, archeologów i badaczy pokrewnych dziedzin, podróżników i kolekcjonerów oraz malarzy zafascynowanych przeszłością i teraźniejszością Egiptu*, Kraków 2019.
- Wodarska-Ogidel K., *Symbolika egipska w sztuce masonskiej na przykładzie kamienia ze zbiorów Muzeum Teatralnego w Warszawie*, w: *Światło i ciemność*, t. 8: *Imaginatio*, red. M. Rzeczycka, A. Świerżowska i I. Trzcńska, Gdańsk 2017, s. 67–76.
- Zinkow L., *Imhotep i pawie pióra. Z dziejów inspiracji egipskich w architekturze polskiej*, Kraków 2009.